

AZERBAJYAN MİTOLOJİK TEFEKKÜRÜNÜN KAYNAKLARI -I

Mirali SEYİDOV*

Akt. Abdulkadir ERKAL**

Azerbaycan halkının felsefi, mitolojik, bedii tefekkürünün tarihi eski ve zengindir. buna göre de biz yeri geldikçe halkımızın soyunda bulunan eski kabilelerin, kabile birleşmelerinin mitolojik inançlarını, hayata bakışını adet,anenesini daha sonralar biçimlenmiş görüşlerini, o sıralar mitolojiyi bedfi tefekkürünü imkân dahilinde araştırarak, Azerbaycan halkının mitoloji bedii tefekkürünün şekillenmesinde onların rolünü aydınlatmaya çalışacağız.

Azerbaycan halkının şekillenmesinde Atropatenliler, Albanlar iştirak ederken genel Azerbaycan medeniyeti hazinesine eli dolu gelmiştir. Her iki rol birleşip sonrada biçimlemede ve şekillenmede iştirak ederken kendileri ile birlikte yüksek,doğma medeniyetlerini getirmişlerdir. Lakin hemen medeniyet alanındaki karşılaştırma ve biçimlenme köküne mahsus tarihi metot geçirmiştir. Bu kabileler, kabile birleşmeleri halklar birleştikçe, şekillendikçe birbirinin içerisinde eridikçe onların medeniyetlerini kaynatıp karıştırmış onlardan bazılarını yeni mazmun taze özellik vermiş, bazılarını ise tarihi keşmekeşlerin girdabında bırakarak ilerlemiştir. Böyle birleşmelerin izlerine, destanlarda, maddi medeniyet abidelerinde hahışlarda*** mimaride rastlanıyor. Bunlar hele de kökenlerinin araştırmalarını sabırsızlıkla bekliyorlar. Doğrudur bu birleşme keyfiyetleri hakkında az da olsa bazı çalışmalar vardır. Lakin problemin aydınlatılması bir

* Azerbaycan'da halk bilimcisi

** Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı

*** Hahış: Nevruz bayramında kızların oynadığı bir oyun ve bu oyun sırasında söylenen türkü (Ç.N).

tarafından neyin nasıl kaynatıp-karıştığını göstereceği kimi diğer taraftan da neyin hangi kola ait olduğunu açığa çıkaracaktır.

Atropaten-Midiya mitolojisi- "Avesta" mitolojik inançları, efsaneleri bazı Azerbaycan akımlarının dikkatini celb etmiştir "Avesta" felsefi-mitolojik tefekkürüne göre iki kuvve, iki görüş -şer ve hayır- karşılaşır ve bütün kâinat bu iki kuvvenin mübarizesinde iştirak eder. Kozmik cisimler, tabii hadiseler, hayvanlar alemi, insanlar da haysiyetine, tabiatına uygun olarak, güya hayırla şerrin Hürmüzle, Ehrimenin mübarizesine koşular. Hayırlı insanlar güneş, ışık, su, at, süt veren hayvanların hamisi. Meyveli ağaçlar v.s. Hürmüze -iyilik, canavar, karanlık, tufan, yağışsız kara bulutlar artniyet insanlar Ehrimine- şer, yaman, Allahına hizmet ederler.

Bu dünya görüşü Azerbaycanlaşan atropaten kabileleri kendileri ile getirmişler. Lakin şekillenmeye doğru giden eski Türk dili Azerbaycan kabilelerinde bu görüşlerin bir bölümü aynı ile, bir bölümü muayyen değişikliklerle mevcut idi. Bizce dünyada cereyan eden hadiselerin hayırla şer diye ikiye ayrılmasını, insan gruplarının geçtiği doğal teşkilatla alakalandırmak lazımdır. Doğal teşkilat içtimai kuruluşunu bazıları doğal teşkilatın dahili kanunları ile alakadar olarak insanda, tabiatta ve cemiyetteki hadiselerde ikiliği ruşeym halinde görmüşler. Ele türk dili halkların yaradılışı hakkındaki ülken ve Erlikle ilgili efsanesinde kâinattaki hadiselerin bu iki tanrı arasında geçen mübarezeye uygun olarak iki bölüme bölünmesi fikrimizi tasdik için bir delil olabilir. Bu meseleyi aydınlatmak için şifahî söz sanatının bazı yanlarına, o sırada masallara müracaat edelim. "Melik Mehmet" "Tabuculuk" v.s. masallar bu bakımdan çok ilginçtir. biz bu fikirdeyiz ki bazı masallarda destanlarda ayrı ayrı levhalar, sahneler eski Azerbaycanlıların terkiğine dahil olan hem atropoten görüşüdür, hem de diğer Türk dili

kabile birleşmelerinin kabilelerin bakışlarıdır. Bunlar sonraları kaynayıp karışmışlardır.

Değerli yazar ve folklorcu alim J.B. Çemenzeminli¹ daha sonralar ise Halk yaratıcılığı mütehassisi M.H. Tahmasib² Midyahıların (görünür her iki alim midya derken, Atropatani de nazarda tutmuşlar., M.C) Asatiri tefekkürlerinin "Avesta" iddia Azerbaycanla alakasından bahs etmişler. Bu sahada ilk adım atmalarına bakmayarak onlar ciddi ilmi açıklamalar ileri sürmüş birçok ilmi meselelerin halline çabalamış ve yeni, orjinal fikirler söylemişler. Onlar ayrı ayrı folklor materiallarını hususuyla esatin kalıntılarını tedkik ve tahlil ederken, ilgi çekici ilmi neticelere gelmişler. Bizce her iki müellifin bir iddiası ile razılaşmak olmaz. O da budur ki her iki araştırmacı midya esatiri dili görüşlerini, "Avesta"yı kayıt, şartsız Azerbaycan halkının doğma dili görüşü, doğma eseri kimi kabul etmiş ve bu görüşlerini başka kaynaklarla bağlılığı meselesine dikkat etmemişler. Bizce Atropatenlilerin Azerbaycan halkı arasında yayılmış esatiri- dili görüşlerini önce Azerbaycanda yaşamış Azerbaycan dili kabilelerin ve sonra "Avesta"nın herşeyden evel Azerbaycanlılaşmış Atrapoten kabileleri ile ilgilendirmek lazımdır. Bu görüş iddialarının bir kısmı yeni durumlar aldıktan sonra doğmalışmış. Azerbaycanlılaşmışdır. Bu bakımdan "Tabdik" ve "Melik Mehmet" masalına bakalım.

Yeri gelmişken söylemek gerekir ki J.B. Çemenzeminli de, M.H. Tahmasib de "Avesta" ile Azerbaycanlıların bedî tefekkür ilgisini göstermek için esasen "Melik Mehmet" masalına istinad etmişler. Bu

1 Çemenzeminli J.B. "Azerbaycanda zerdüşt adetleri" "Maarif ve Medeniyet" Jurnalı, 1927.

2 Tahmasib M.H. "Efsanevi Kuşlar" "Vatan Uğrunda" Jurnalı 1945.

masaldan her iki alim hayli bahsettiklerinden biz "Tabdık"daki mitolojik görüşlere müracaat edeceğiz.

M.H. Tahmasib "Melik Mehmet" hikâyesindeki elma ağacını Türk dili halkların ulu havyan mitolojisi, mitoloji rivayetleri, anlayışları ile ilgilenmekten "Avesta"daki efsaneye göre, onu Allahlar mekânı mukaddes Berezant dağında hayli allahı ahura-mazde tarafından ekilmiş hayat ve ebediyet ağacının tezahürü sayar. Biz buna itiraz etmiyoruz. O "Melik Mehmed"deki elma ağacı ve bugüne kadar izleri gelip çatmış başka hayvan mitolojisi, antropomorfik görüşleri bir sözle esatiri âlemin kalıntılarını herşeyden önce Azerbaycan halkının soy terkininde duran Azerbaycan dili kabile birleşmelerinin onların büyük silsilelerinin mitoloji görüşleri ile de alakalandırıp mukayese etme idi doğru daha ilmi neticelere gelirdi, meselenin ilmi görüşü ise daha ayrı şekilde canlanırdı.

"Melik Mehmet"deki anenevi mevzuya biz bazı Türk dilli halklarda rastlıyoruz. Mesela, atropatenlilerde hiç bir ciddi içtimai-siyasi, medeniyetle alakası olmayan uygurlardaki "Tuglug Batur" nazarıdır. Bu hikâyede ikinci süjet hattı "Melik Mehmet"deki hattına çok yakındır, az kala aynıdır. "Tuglug Batur"da da baş kahraman Tuglug Batur Melik Mehmet kimi kızı azad edip kuyudan çıkarır, ama kendi orada kalır¹. Simurg kuşunun yavrularını isteyen cıderhayı öldürür ve Simurg kuşu ona yardım eder. Bu edebi paralel bu anenevi mevzunun Türk dilli halklar arasında atropatenle hiçbir alakası olmadan alındığını ve yayıldığını ihtimal etmeye imkân veriyor.

Birçok halklarda (Mesela: Eski mısırlarda. sümerlerde özellikle de bazı Türk dilli halklarında) muayyen bitkiler, ağaçlar mukaddes

1 Skazki Alma-Ata, 1963.

sayılmıştır. Bu itikada göre ağaçların meyveleri, yaprakları insanları (bazı hayvanları) gençleştirir, ona ebedi hayat bahş eder ve hatta bitkiler güya ölüyü diriltir. Mukaddes ağaçlar onların şifa veren yaprakları ve meyveleri eski dünyanın birçok halklarının mitolojyasında tipoloji yolla yaranmış dünya ağacı bağlantılıdır.

Bunlar bu ağacın muhtelif şekilli tezahürleridir. Bu bakımdan "Melik Mehmet" hikâyesinde onun meyvesi, umumiyetle birçok hikâyelerdeki dervişlerin verdikleri meyveler, "Tabdık" hikâyesindeki "dirilik ağacı" "dirilik gülü" seciyyevidir.

"Melik Mehmet" hikâyesinde deyilir ki, şahın bağında bitmiş elma ağacının çok garib özelliği vardır. Onun elmalarını yiyen her bir koca 15 yaşında gence dönermiş. Şah ise bu meyvelere hasret imiş, çünkü yettiği elmalar gece çalınmış. Koca şah gençleşmek aşkı ile ne pahasına olursa olsun ağacın meyvesine sahiplenmek istemiş. Önce şahın büyük sonra ortanca oğlu gece ela ağasının keşiğini çekiyor ki, şehir onun meyvelerini atasına hediye getirsin, ama mümkün olmuyor. korkak, kansız, yalnız şahsi menfaatleri için canfeşanlık eden, her türlü alçaklığa et atmaya hazır olan necip kardeşine hiyanet eli uzatan, kütbeyin meliki amansız evlatlar gece uykusuzluğa dayanamayıp yatarlar ve dev elmaları çalıyor. Nihayet nöbet küçük oğula geliyor; o yatmamak için gece parmağını kesip yarasına tuz basar ve yatmaz, çalmaya gelen devle çarpışıp onu yaralar ve dev kaçar, nihayet elmaları babasına götürür şah yiyip gençleşir.

Buna benzer motif ve "Tabdık" da da vardır. Hikâyenin kahramanı Tabdık bilmeden öz bacısı Şemsi Hanıma aşık olur. Bir gün Hanım Tabdığa "şimdi ay Tabdık, agah ol ki, sen benim oğlumsun, Şemsi Hanım senin bacındır. Sen bacınla evlenemezsin, sana Cahan Hanımı nasib görüyorum. Allan düğününüzü mübarek etsin".

Tabdıkla Şemsi Hanım bu sözü işitince kızarıp kendilerinden geçtiler. Onların kendilerine getirdiler. Tabdik Şemsiye baktı, kılıcını çekip kendi yüreğine soktu, kendini öldürdü. Şemsi Hanım da onu kucaklayıp, başını dövdü. Düğün, demek yerine faryad koştı. Orgün Hanım da dirlik ağacından bir yaprak getirip onun yarasına koydu, diriltti, dirilik gülünü onların burnuna tuttu. Her ikisi aksırıp dirildiler. Şemsi Hanım Tabdığın boynuna sarılıp yüzünden öptü ve "Gardaş, fikir etme gardaş bacıyı, bacı gardaşı sevgilisinden daha çok sever,. biz de şükür Allaha birbirimizi bacı-gardaş gibi seviyoruz"¹

Görüldüğü gibi ölmüş Tabdıği, Şemsi Hanımı dirlik ağacının yaprağı "Dirlik gülü" hayata döndürüyor. Dirlik ağacı insanlara hayat veriyor. Bu motif birçok hikâyelerde değişik şekilde vardır. Bu ve buna benzer, umumiyetle, meyvenin, ağaç yaprağının insanı ya da hayvanı gençleştirmesi, ölmüş, ebedi etmesi motifi birçok eski halkların mitolojyasında geniş olarak yayılmıştır.

Beynelnehreyn halklarının-sümerlerin, Akadların eposu kimi dünyada şöhret kazanmış "Gılgamış"daki bazı meseleler bakımından önemlidir. Epos da denir ki, kahraman korkusuz Gılgamış "sihirkâr" bir bitki elde eder. Bu bitkinin güya bele bir rahatlığı varmış. Onu yiyen ölümsüzleşir her zaman genç kalır. Bu bitkiyi elde eden Gılgamış çok sevinir. O düşünür ki bitkiyi özü ve en çok sevdiği dğma halkı yer ve her zaman genç kalır:

Bu bitki hoşagelen bitkidir.

Onunla insan çatır hayata

Götürirem onu çeperlenmiş uruka

Yediririm halkımı viririm o bitkiyi

1 Azerbaycan Masalları, 6, s.67.

Onun adı "gocadır" insanı gençleştirir

Ondan mende yiyecem ğayidar geri

Lakin kahraman Gilgamışın bu arzusu yüreğinde kalır. onun ihmalkârlığı yüzünden "sihirli" bitki özüne ve halkına değil yılan kısımet kalır.

Güya yılan "ihtiyarları gençleştiren" bitkiyi yiyenden sonra, itde bir defa eski derisi değişir, böylelikle de gençleşir, ölmez olur. Umumiyetle birçok tedkikâtçıların fikrinde, yılan övgü yılan miti beynelnehreyn halklarında geniş yayılmıştır.

Sümerlerin eposundaki bitki insanı, hayvanı her zaman gençleştirir. Bu keyfiyetine göre de o "yaşlıyı gençleştiren" adını almıştır. Azerbaycanlıların "Melik Mehmet" hikâyesindeki elmanın da aynı özelliği vardır. Bu halkların esatiri-siyasi kuruluşun, hatta ayrı ayrı vakitlerde de olsa, insanların yaşadığı çağın şuurunu, hayatla ikiz doğulmuş tefekkürü ile ilgilidir. Yeri gelmişken kayd edelim ki, yılan miti çok eski çağlardan Azerbaycanlılarda, onun terkinde iştirak eden Azerbaycan dilli kabilelerde, Midyalılarda da vardır.

Azerbaycanın bir sıra yerlerinde yılan totemi ile ilgili olarak "yılan pir" "yılan piri" "yılan dağ" adlı pir, yer adları vardır. Ermenistan'ın Azerbaycanlıların yaşadığı yerlerde de yılan pirleri mevcuttur. Erivanda yaşayan Azerbaycanlılar arasında yılanlarla ilgili böyle bir efsane var ki, güya bir zamanlar iki büyük desteye ayrılmış yılanlar Ağrı (Ararat) dağının eteklerinde vuruşmuşlar. O zaman Erivan bağları bu vuruşta yaralı yılanlarla dolu imiş.

Yılan ongonu o kadar geniş yayılmış ki maişetde işlenen gabağda onun şekli kabartılmış. Bu bakımdan Azerbaycanda tapılmış

(eranın ilk esirlerine ait) kabın üzerindeki yılan resmi ilgi çekicidir¹. Tahminen bu kabın sahibi olan kabile veya kabile birleşmesi yılanı örmüş ve buna göre de kab üzerinde onun şeklini kabartmıştır. Belki de bu kab yılan ongonu ayin oyunlarında işlenmiş olabilir. Bir çok hikâyelerde, destanlarda yılanın tapınmanın izleri şimdikiye kadar kalmıştır. "Avcı Pirim" "Yoğurt Satan" v.s. Hikâyelerde bunun muayyen alâmetleri vardır. Bu hikâyelerdeki yılan mitinin kalıntıları ve kökleri iki kaynak ile bunlardan biri Azerbaycanın soy kütüğünde iştirak eden Atropaten v.b. kabilelerin itibarlısı ile, diğeri Azerbaycanın halkının esas soyunda duran Azerbaycan dillilerin yılan ongonu ile ilgilidir. Kaşgarlı Mahmutun çağında Oğuz v.b. kabile birleşmesinin hakanına "Buka Budrac" derlermiş. Hatta bu kabile yenilmez bahadırlarına da bu adı verirlermiş. Buka yedibaşlı yılan (ejderha) demektir. Türk dilli halklar pars sözü "ejderha"dan önce öz sözü "buka"yı işlemişlerdir.

Burada bir yönüde açıklamak lazımdır. Azerbaycan halkının soykökünde iştirak etmiş Oğuzlar-Kıpçaklar ve bu kimi kabileler bazen öz kabile birleşmesinin angononu veya övdüğü mitin adını bu kabile birleşmesinin bilicisine, baş dincisine, hakanına, büyüklerine de verirlermiş. Bu bakımdan "Tengri" sözüne dikkat edilmesi lazımdır. Kaşgarlı Mahmut "Tengri" sözünü şöyle açıklıyor: "Tengri yine bunlar (sohbet müslüman olmayan Türklerden geliyor) bilici kimseye Tengri kan diyorlar"²

"Tengrikan" "Tangrikan" "Tangrı" ve "kan" sözlerinden ibaret sözdür. "Tangrı"- Allah, "kan"-ata, "kan"-Hakan manasındadır. (nazal'nin "n"-ya çevrilmesi Türk dillerinde karakterik haldir). "Tangrikan" "Atatannı", "Kan Tangı" demektir. Demeli, "Tengri" sözünden

1 Bu kab Nizami adına Azerbaycan edebiyatı müzesinde sergilenmektedir.

2 Kaşgarlı Mahmut, Divani Lügat it Türk tercümesi çev.Besim Atalay, 1941, s.377.

olan "Tengrikan" bilicilere, aksakallara, hakanlara denilir. (O zaman her bir hakan öz kabilesinin hem dünyevi hem de ruhani büyüğü, rehberi idi). "Buka" da bu kabil sözlüdüdür. O hem kabile ongonunun adı, hem de kabilenin dili ve dünyevi rehberine, hatta yiğitlerine verilen ad olmuştur (Midya şahı Astıakın adı ejderhadır. İhtimal ki şahın adının ejderha olması- ejderha övgüsüyle ilgilidir.

Yılana tapınmanın son zamanlara kadar birçok Türk dilli kabile, etnik grup ve halklarda vardır. Kızılıların esas itikat ettikleri ongonlardan biri de yılanıdır. (Kızılıların dilinde "çalan") Azerbaycan hikâyelerinde, destanlarında rastgeldiğimiz şer ve hayırhah yılanları ejderhaları her şeyden önce bu arazide yaşayıb yılana öven (helelik adı belli olmayan) kabile ve özellikle de "buka" ongonuna tapınanlarla ilgilendirmeliyiz. Aksi takdirde meselenin geniş ilmi manzarası ortaya çıkmaz. Yılanın, ejderhanın sonradan halk tarafından ister bedii yaratıcılığında, tarihî hadiselerle ilgilidir. Yılana, ejderhaya itikat eden kabile birleşmeleri başka ongonu tapınan kabile birleşmeleri ile ister gönüllü, isterse de zor gücüne kaynayıp, karışırken güçlü yad kabilelerin ongonu üstün gelmiş, böylelikle de yılana, ejderhaya pis münasebet yaranmıştır. Geçmişte yılana ejderhaya itikad eden başçı, bilici, Kaşgarlı Mahmutun tabirince Tengrikan, Tangrikan yeni kabul ettiği hissi uyandırır. (Bunu kavuşmada iştirak eden başka kabile de edebilir) ve belki de bununla yılana ejderhaya nefret tebliğ eden hikâyelerin ilk şekillerinin, bela demek mümkünse, ilk varyantlarının shemi o zamanlar yaranmıştır. Çünkü sonradan hikâyelerde yılana nefret motifini yaratmak hiç de aktüel olmazdı. Halk ise kendinin beynini meşgul eden meselelere derhal, esasen şifahi söz yaratıcılığı vasıtasıyla cevap verdi.

Yılanın yavaş-yavaş bu veya başka sebeplere göre nazardan düşmesi "Tahta kılıç" hikâyesinde açık şekilde izah edilir. Fikirimizi

aydınlatmak için onun kısa mazlumunu hatırlayalım: Şah oğlu ve vezir-vekil ile ava çıkar. onlar avdan sonra sefalı bir yerde çadır kurarlar. Şahın oğlu haya ettiğinden kendi çadırını bir kenarda kurar". Şah yatmış oğlunun yanına gelib görür ki, bir kızıl yılan onu ısırarak istiyor. Şah ayakkabısında yılanı su verir. Yılan suyu içip geri çekilir. Birkaç gün sonra şehre gelirler. Şahın hanımı hastalanır ve oğlunu -şehzadesini- çağırıp nasihat ve vasiyet edip ölür. Babası evlendikten sonra şahzade anasının vasiyetine göre muayyen müddete doğma ülkesini terk eder. sonra av zamanı kızıl yılanın çadırına girdiği yerde Tahta Kılıç adlı bir oğlana rastlar. Tahta Kılıç şahın annesinin vasiyetinde dediği insanı özelliklere malik olduğuna göre, şahzade onunla dost olur. Onlar yabancı ülkede bir yerde kardeş gibi yaşarlar. Şahzade bu yabancı ülkenin şahının kızını sever ve dost Tahta Kılıcın kömeği ile onunla evlenir. Düğün olur. Şahzade kızın yanına gitmek isteyince, dostu der ki: "Goy gabarca ben gideyim sonra da sen gidersin" Tahta Kılıç kızın yanına gidip onun ağzına üfler. O anda kızın ağzından onbir yılan çıkar ve o hepsini öldürür. Önceler kızı kime vermişlerse gece bu yılanlardan biri kızın ağzından çıkıp beyi ısırıp öldürüyormuş. Bu defa ise Seher şaha haber gider ki, Kürekenin sağıdır. Buna çok sevinir. Bu zamandan sonra şahzade avradı ve dostu tahta Kılıçla Atasının yanına gayıdır. Şahzade ve Tahta Kılıç ilk defa görüştükleri yere giderler. Burada oğlan Şahzadeye der ki "Biz ayrılmalıyız ve şahın bize verdiği var-devleti, kızı bölmeliyiz." onlar var devleti yarıya bölerler. Onlar talep ediyor ki kızı da yarı bölmeliyiz. Şahzade yalvarır. "Onun payına düşen var-devleti götürsün, lakin kızı bölmesin. Oğlan razı olmaz. Nihayet, şahzade kızıdan imtina eder el çeker. Oğlan buna da razı olmaz. O kızı bir ağaca bağlayıp ve bölmek için kılıçla ona yaklaşmakta da, yazı kız korkusundan kusar ve ağzından yılanlar düşer. Bundan sonra oğlan kılıcı yere koyup "Bu çıkmasaydı bir

gün seni ısıracaktı. Bu mal-devlet ve kız senin olsun. Kardeşim bil ben insan değilim. Ben bu yılanım ki baban iyilik edip başmak tayında bana su vermişti" Oğlan yine yılan olub bir çukura girer. Şehzade yurduna gider ve çok mutlu bir hayat sürer.

Kısa mazmununu verdiğimiz bu masalda yılan toteminin izleri açık görülüyor. Masalın yaratıcısı, ihtimal ki bir taraftan geçmiş totemlerine, belki de kabile birleşmesi kendilerinin arasında hele de totemlik izini yitirmemiş "Kızıl yılan" özünün kömekçisi, hamisi, zor işlerde tatına çatan kimi bakmıştır. Diğer taraftan, ele bu masalın yaratıcısı belki de yılan ongonunun toteminin yavaş yavaş başka totemle eş olunması ile ilgili olarak, ona karşı nefret hissi coşturmuş, yılanı insan saadetinin (burada aile saadetinin) düşmanı gibi takdim etmiştir. Demeli, bu masalda yılan hem şer hem de hayırlı bir kuvvenin zoomorfik tipi gibi bize gelmiştir. o, hem insanın dostu, hem de düşmanı gibi hareket eder.

Buna göre de biz Tahta Kılıç masalının ilk süjet kuruluşunun hiç olmasa bu üslublu hikâyesindeki fikrin yaranma tarihini, yılan ongonunun yavaş yavaş başka bir ongonla ona karşı geçit devri ile ilgilendiriyoruz. Elbette bu geçit devri çok uzun ömürlü olmuştur. Sonralar masal üretenler bazen geçişin ananesini devam ettirerek, eserlerine yılanla ilgili olaylar, epinotlar çalmışlar. Böyle masalın yarandığı çağda ise Azerbaycan halkı arasında yılan ongonuna inanan zor idi. Lakin buna bakmayarak Azerbaycanlıların sonraki devir sanatında, hususiyile masalarda tatbiki sanatta yılan ejderha motifi uzun müddet yaşamıştır.

Yılan-Ejderha ile ilgili onlarca masal saymak mümkündür. Biz onların biri üzerinde durduk. Şimdi de onun tatbiki sanatta ve resimlerde tecessüm ettirildiğine dair görüş sunalım. Bu bakımdan Azerbaycan hahları çok seciyyevidir. Halka mütchassis Latif Kerimovun fikrinci, yılanın stilleştirilmiş hahışı hahlarda çok işlenen ornamentlerdendir.

Armehar Sağızyan Ermeni halıcılığında bahs ederken der ki: "Halıda işlenen bazı ornamentleri, bedîileri (hahışları), şekilleri hususuyla ejderha tasvirini ermeniler, Selçuklular vasıtasıyla şarktan almıştır¹." Bizi burada Selçuklulardan başta halklara geçmiş hahışların ornamentlerin hamisi yok, yalnız ejderhanın şeklinin dokunma meselesi ilginçtir. Ermeni halka mütehasıs V.S. Temurcan der ki "Berlin müzesinde Ejderha ve Kartalın (simurgun) dövüşünü tasvir eden halı vardır. Birçok halı mütehasısları derler ki, bu halı, kazakta, halk ağzında 13. asrın 50. illerinde dokunmuştur²". Bu halının süjeti "Melik Mehmet" masalındaki Melik Mehmet ve Simurg kuşunun ejderha ile dövüşmesini hatırlatıyor. Eğer bu halı birçok mütehasısların dediği gibi 13. asırda Moğolların Kafkasya'da oldukları zaman kazakta dokunursa, onda A.Sağızyanın "Halıda ejderha motifi selçuklularla ilgilidir" fikrine istinad edib bu halıda Oğuz-Selçuk medeniyetine aittir. Ya da onun tesiri altında dokunmuştur.

Açıktır ki, Azerbaycan halkının etnik terkiinde iştirak eden Oğuzar, kısmen Uygurlar, Selçuklular ve bu gibi büyük kabile birleşmeleri, silsileleri Çin halkı ile medeni, ictimai, tarihi alakalarda olmuşlardır. Eski Türk dili halkların, Azerbaycan halkının soy terkiinde iştirak etmiş atropaten mitlerinde yılan, ejderha miti hususi yer tuttuğuna göre, onun tasviri ince sanatında da (ejderha motifi) hayli işlenmiştir. Vaktinden asılı olmayarak Kafkasya'ya Uyguristandan, Orta Asyadan gelen Türk dilli halklar ve onların halı ustaları temasta oldukları halkların halı medeniyetinin daha da kâmileşmesine ornamentlerin zenginleşmesine

1 Sakissian A, d'Ast Armenem, Paris, 1940.

2 Temurcan V.S., Ermenistanda Halıcılık (Ermeni dilinde) Erivan, 1955.

hizmet etmişler. E. V. Solamzade ve K.Kerimov Azerbaycanda minyatür tarihinden bahs ederken der ki "Bu uygurlulardan geçme sanattır¹.

Yeri gelmişken kayd etmek lazımdır ki, vahşi yırtıcı ve ehlileştirilmiş hayvanlara, her tür kuşlara, bitkilere, meyveli, meyvesiz ağaçlara, tabiatın bazı olaylarına köy cisimlerine, Güneşe, aya, ateşe bunlarla ilgili ışığa, efsanevi hayvana ve kuşa övgüler yağdıran eski dünya halklarının, o sıradan Türk dilli halkların ulubabaları bazen (Oğuzlarda,kartal, gırği* , umay, öküz, canavar, ağaç v.b) bu kuşlarla hayvanlarla, ağaçlarla, bitkilerle v.s. ile yaranışlarında, soylarında akraba bağları olduğunu iddia etmişler. Onlar özlerinin ongonlarını herşeyden kabil ve güçlü zanneder, tapındıklarını her şeyin-hayatın, insanların, öz kabilelerinin yaratıcısı gibi kabul ediyorlardı. Buna göre de bazı adi bir kuş, başı gökleri delen bir dağ, güzel, zarif bir çiçek, tatlı meyvelerin ağırlığından budakları aşağı sarkmış ağaç, evcilleşmiş veya vahşi bir hayvan, bu geniş kâinatın yaratıcısı ulubabası sayılır. Mesela eski oğuzlar ulu babalarını kendilerinin ongonları ile bağlamışlar. "Oğuzname"nin uygur versiyonundaki Oğuzun, yeni kabile seceresinin tasviri buna en iyi bir örnektir.

Oğuzdan bahsetmenin onun ata-anası hakkında kısa malumat vermek gereklidir. Paris Milli kütüphanesindeki "Oğuzname"nin elyazması üzerinde ciddi, ilmî çalışma yapan A. M. Şerbak der ki "el yazmasının ikinci satırın 1. ve 3. sözlerinin arasında öküz resmi çikilmiştir.²" M.H.Tehmasib de bir çok bilginler gibi bu delile istinad ederek der ki "Oğuzun atası öküzdür"³.

1 Salamzade, E.V., Kerimov K., 16.Asırda Tebriz Minyatür Mektebi ve Ressam Sultan Mehmed Azerbaycan, 1959.

* Yırtıcı bir kuş.

2 A.M. Şerbak, "Oğuzname-Muhabetname" 1959.

3 M.H. Tahmasib, Dede Korkut Boyları Hakkında", 1961.

Bu versiyaya göre Oğuzun anası ay-kağandır. Ay Kağan hakkında ilim çevresinde ilginç görüşler vardır. A.N. Bernştam Ay Kağan hakkında bahs ederken onu Akadların, Sümerlerin tanrılar anası ve sonralar doğum ilahesi gibi de ünlenmiş iştara benzer¹. Doğrudur. . iştar da ilkin tanrılar anası olmuştur. Ay Kağanda Oğuz yarı totemin, yarı tanrının, yarı zoomorfik hayalin anasıdır. Birçok delillere istinaden vakti ile Oğuz da müstakil totemdir. Sonra bazı Türk dilli kabileler halklar o sıradan Uygurlar Oğuzların efsanevi babası -initik seciyyelerle süslenmiş Oğuz öküze v.b. ongonlarla karşılaştırılmış, böylelikle de onu hem de öküzle ilgili yarı tanrı, yarı insan totem saymışlar.

Bir çok eski halkların o sıradan Azerbaycanlıların soyköklerinde iştirak eden soybirleşmeleri ve onların ulu babaları köklerinin öz ongonlarında aktardıklarından resasen ulu nine-ana ile) ongonla, totemle (Antropolijik-Zoomorfolojik) aynı kökten oldukları inancı ile yaşadıklarından insanın hayvanla yakınlığına da inanmışlar. Bu yakınlıktan, ilgiden yaranan insan-varlık adeten yarı totem, yarı ilahi olurdu. O insanların soyun yahut soyların yenilmez koruyucusu gibi olurdu. Böyle bir inanç Türk dilli halkların atalarında da olmuştur. Oğuzun atasının öküz, Akşının atasının kurt, Altaylarda ulu ata Nisidunun anasının kurt totemi olması buna iyi bir örnektir. Yakutlarda Gu kuşu ulu ninedir. Azerbaycan masallarındaki Aygır Hasan Uygurlardaki Tuglug batur tipleri böyle bir inancın tezahürüdür. basat tipi de böyle bir inancın yetiştirmesidir. Basatında ata-anası Zoomorfolojiktir. Oğuza basata, Tuglug Batura, Aygır Hasana ve bazı halklarda böyle bir inançla ilgili tiplere dikkat edilirse, hepsi yenilmez, çok güçlü, düşmana üstün gelenlerdir. Onlar yarı totan yarı ilahidirler.

1 A.N. Bernştam, "Oğuz Kağan", 1935.

Yukarıda bahs ettiğimiz gibi eski Türk dilli kabileler öz hakanlarını da ilahileştirirdi. Yarı totem Oğuzun anası Ay kağan ile iştâr ilahesi arasında mitolojik yakınlık vardır. Lakin bu fikrin müellifi A.N. Bernşatm ile bu tedkikatıda çok haklı olarak, Ay Kağanı Umayya benzeterek yazar ki "Ay kağan Türklerdeki ev ocağının hamisi Umayla sıkı bağıdır. O, eski ve yakın geçmişini Türk cemiyetinde mevcut idi.¹" Bu fikre A.M. Şerbak, daha sonralar M.H.Tehmasib ortak olmuşlardır. Açıktır ki Umay bir çok Türk dilli kabilelerin ongonu hem de uşakları himaye eden ilahe imiş.

Ay Kağan ilahesinin ayla ilgilenmesi meselesi ilmi hallini tapmamıştır. Her üç alim bu benzerliği dikkat merkezinden kaçırmışlar. Bizce Uygur "Oğuzname"sinden görüldüğü gibi, ilahi kuvveler, angonlar, ilaheler hatta yarı ilahi insanlar adeten bu veya başka derecede ışıkla ilgilidirler. Onlar esasen, ışıkla sert bir yere inerler. Mesela Oğuzun güneş, ay, yıldız oğlanlarını doğan karısı ile ilk görüşünü hatırlayalım. "Yine günlerden bir gün Oğuz Kağan bir yerde köy tanrısına tapındı. Karanlık düştü, köyden bir köye ışık düştü. Günden ışıklı, aydan parlak idi. Oğuz Kağan yürüdü. Gördü bu ışığın arasında bir kız var, tek oturuyor²."

"Tan ağarırken Oğuz Kağanın çadırına gün gibi ışık girdi. Bu ışığın içinden gümüşü büyük bir erkek kurt çıktı³."

"Yaruktun" (ışığın) içinden çıkan erkek böri-erkek kurt zor zamanlarda yarı ilahi, yarı insan, yarı zoomorfolojik Oğuzya yardım eder⁴. Oğuz tipinin menşei elece de bu adın sözaçımı-etimolojisi ateş, ışık, mefhumu ile sık suretle bağıdır.

1 A.N.,Bernştam "Oğuz Kağan" 1935.

2 Şerbak A.M. "Oğuzname"

3 Şerbak, a.d.e.

4 a.d.e.

Azerbaycan masallarında, destanlarında Antropomorjik, yarı antropomorjik tiplerde, adeta ışık vasıtasıyla yere inerler "Tabdık" masalında güneşle kara devin izdiracından doğan Tabdık da ışık ile birlikte yere düşüyor.

Tabdığın Tacir Süleyman tarafından tapılmasına dikkat edelim. O oğulsuzluk derdini unutmak için şehire gezmeye çıkar. "Süleyman Tacir bir niçe küçe gezdi, bir zaman geçti. Ahırda gece yarısı oldu. Ayın karanlığı idi. Süleyman tacir eve doğru geliyordu, bir de gördü bir inilti geldi, bır ışık karanlığı yara yara yere düştü. Süleyman tacir bu işe şaşırıldı. Yavaş yavaş ışık düşen yere geldi ki, burada bir uşak var. Süleyman tacir kendi kendine dedi "Hudaya çok şükür.. köyden bu şuağı bana saldın. Süleyman tacir uşağı kucağına alıp evine getirdi. Bütün olayları karısına, kızına masal eyleyip dedi:

- Bu çocuk ışıkla, şafakla gökten düştü¹."

İhtimal ki "Tabdık" ve bir çok masalarda ilahi, antropomorjik tiplerin ışıkla, ışık ile birlikte yere inmesi zahir olmaları Azerbaycan halkının soykökünü teşkil eden esas Türk dilli kabile birleşmeleri silsilelerinin o sıradan Oğuzların, Kıpçakların, Selçukluların kısmen Uygurluların v.b. mitik tefekkürü ile ilgilidir.

Yukarıdaki açıklamadan da görüldüğü gibi Oğuzla ilgili olan efsanenin Uygur varyantında ilahi mefhumlar, totemler, ilaheler, yarı ilaheler, gökten ışık vasıtası ile inerler ve sanki ışık onları, insanları takdim ediyor. Eski Türk dilli halklarda böyle tasavvur varmış ki, ilahi kuvveler ışık vasıtasıyla tezahür ederler. Bizce Ay Kağanın adının Ay-ışık ile ilgilenmesi de böyle bir inancın tezahürüdür. Lakin efsanede Ay

1 Azerbaycan Masalları 3. cilt 1962.

Kağanın ışıkla bağlılığı azdır. Tahminen onun ışık, ayla alakası önceler daha sık olmuştur.

Efsane Ay Kağanın ışıkla alakasının zayıf olması belki de bu efsanenin sonradan uğradığı değişikliklerledir. Açıktır ki bir sıra tarihi içtimai olaylar esatiri, esatiri-dini görüşlerde değişiklikler meydana getirmiştir. Aynı sebepler Oğuzların ve bazı Türk dilli kabilelerin eski tarihe malik mitolojisine, dini-felsefi görüşlerine, bedii zevklerine tesir etmiş az-çok değişiklikler yaratmıştır. Buna göre de mitlerle ilgili efsaneleri, masalları hatta bazı yazılı tedkik ederken, çok ihtiyatlı olmak lazımdır. Bu veya başka eski efsaneye, masala yazarla yada gönüllü girmiş "yeniliği" "ilaveleri" görmek ve onların esas efsaneye dahil olma sebeplerinin tarihî, esatiri, felsefi, bedii köklerini hemen öğrenmek gereklidir.

Ay Kağan hakkında fikir yürütürken, onun en ilkinin esatiri özelliği nazara alınmalı, özelliklerin amancısza silib attığı esatiri keyfiyetler mümkün olduğu kadar kaldırılmalıdır. Ay Kağan ilk hususiyetlerini, ilahi konumlarını ne kadar değişse de yarı zoomorfik (hem de muhtelif totemleri özünde birleştiren), yarı totem doğmak özelliklerini gizletir. Bu da alimlere imkân vermişdir ki, onu kâh eski, Şarkın en meşhur ilahesi iştarla, kâh da Türk dilli halkların umayı ile ilgilendirsinler. Eğer Ay Kağan ilahi kuvvellerle bağlı olmasaydı. Onun oğlu Oğuzun kâinatla sembolik şekilde bağ kurulmazdı. S.P. Tolıtov¹ çok haklı olarak der ki, "Oğuzun "Işık stihiyası" (Birinci karısı), "Su itihiyası" (ikinci karısı) izdivacından kâinat yararır." Bizce Ay Kağanın etnik kökü Türk dilli Sakkabilelerinin ay ilahesi ile aynıdır. Yakutlardaki Özbeklerdeki "Aynı" adlı tanrının adının kökü E.P. Pekarskiye göre "ay"//"ai"dir. Bu

1 Tolstov S.P. Perefıtki Totemizma, 1935.

ise bir çok Türk dillerinde, hususiyle yakut dilinde "yaratıcı" "yaratıcı başlangıç" "hayırhah başlangıç" "tanrı" "insan yaratan" v.b. anlamları vardır¹. Saklarda ana ilahe olan "ay" "ai" ilahesi mitolojik bakımından da aynıdırlar. ya da birbirine çok yakındırlar².

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Oğuz kabileleri öz atalarını esasen yarı zoomorfik Oğuz'a dayandırıyorlar. Oğuzun yarı zoomorfik olduğuna dahi iyi tasavvur etmek için biz onun ana-babası hakkında kısa bilgi verdik ve dedik ki, bir çok alimlerin kayd ettiği gibi anası Ay kağan ilahe, babası ise çok eskiden Türk dilli halkların zoomorfik totemi olan öküzdür. S.İ. Pudenko diyor ki sarayların duvarlarında tasvir edilmiş şirler, öküzler, yarı insan şirler, yarı insan öküzler, sarayların mitik himayecileridirler³. (Azerbaycanda bir çok büyük feodal han, evlerinin, kervansarayların kapılarının ya üstünde, ya da yanlarında şir hekk olunmuştur. İhtimal ki şirlerin bu heykel-resimleri eski şark mimarlığı geleneği ile bağlıdır. Şirlerin hekk olunduğu çağlar hemen halk şire mit gibi bakmamıştır. Buna yalnız eski mimarlık geleneğinin tezahürü gibi bakılmalıdır). Tesadüfi değildir ki, eski Türk dilli kabilelerde il adlarından biri de ud (öküz) olmuştur⁴ ve bu il sadece "ud il"- "öküz ili" diye isimlendirilmiştir.

Şimdi biz yenice doğulmuş bir Oğuz'a dikkat edelim. O adi uşak mıdır? yok o da zahiri görünüşü ile bir çok halkların mitologya tarihinde doğulmuş yarı totemlere, yarı ilahelere benziyor. Lakin Oğuzun muayyen orjinalliği var. Onun bedeninin uzuvları muhtelif hayvanlara benziyor.

1 Pekarski E.P. Slovarı Yakutskopo 1959.

2 Seyidov M, "Kızıl Dövüşçü"nün soy-etnik taleyi hakkında, 1981.

3 Rudenko S.I., Iskusstvo Altaya 1961.

4 Kaşgarlı Mahmut, a.g.e.,

"Belli olsun dediler. Onun görünüşü bak budur (öküz şekli gösterilir). Bundan sonra serindiler. Yine günlerden bir gününde Ay Kağanın gözü parladı, oğlan doğdu. Uşağın yüzü gök, ağzı al kırmızı, gözleri al, saçları, kaşları kara idi. Güzel meleklerden de güzel idi. Bu uşak anasının döşünün ilk sütünü içti ve daha içmedi. Çiğ et, aş, şarap istedi, dil açtı. Kırk günden sonra emekledi, yürüdü, oynadı. Ayağı öküz ayağı, beli kurt beli, göğsü ayı göğsü idi. Bedeninin tümü sık tüyle örtülü idi."¹

Oğuzun zahiri görünüşü, onun yarı zoomorfik olduğunu gösterir ve o ilk bakışta acıib görünebilir. Bu acıibliğin sebebi şimdiye kadar hiç bir araştırmacının dikkatini celb etmemiştir. Ne için eski Türk halkları onun azalarını muhtelif hayvan bedeninin bölümülerine benzetiyorlar? Bu tesaüdüfi midir? Bu hal tarihi ve bundan asılı olarak mitolojik olay ile ilgili değil mi? Bizce bunun böyle bir sebebi olabilir. 24 Oğuz (bazı kaynaklara göre 22) kabilesi olmuştur. Oğuz kabilelerinin her birinin kendine ait bir totemi varmış². Oğuz ise onların efsanevi ulu babaları idi. 24 Oğuz kabilesi birleşik Oğuz birleşmiş kabilesini yaratırken güçlü, adlı, şanlı kabileler ayağı öküz, göğsü ayı, beli kurt beline benziyor. (Yalnız Türk dilli halklara değil, dünyanın birçok halklarında bu veya başka bitki, ağaç, kuş, hayvan, ata gibi kabul olunmuş hatta bazı aile birleşmeleri, kabileler bu bitkinin, kuşun, hayvanın adını taşımıştır). Oğuz birleşmiş kabilelerin baş ongonu olduğuna göre, onda bazı kabilelerin ongonlarının alametleri kendi eksenine çekmiştir.

Kurt-böri toteminden evvel Oğuz hakkındaki efsanenin uygur versiyonunun sonuna yakın böyle bir olaya dikkat edelim. Oğuz han "Sağda kırk kulaç ağaç uzattı. Onun başına kızıl toyuğu koydurdu, ayacağına ise ak koyun bağlattı. Sonra kırk kulaç ağaç uzattı. Onun başına

1 Şerbak, A.M., Oğuzname.

2 Hıra hanı Ebulgazi Şicre Terakeme 1957.

gümüş toyug ayağına ise kara kayun bağlattı. Sağa bozokları, sola üç okları yerleştirdi."1

Bundan da anlaşılıyor ki, bu versiyonda Oğuz kabilelerinin en meşhurlarının bozok ve üçoklarının yerleştikleri arazinin muayyen uca bir yerinde kırk kulak ağacın başında altın ve gümüş toyugun heykelini, ya da mukarrasını hazırlayıp koyarmışlar. Dibine ise ak ve kara koyun bağlarmışlar. Açıkta ki bu toyug ve koyun bu kabilenin mitik görüşleri ile bağlıdır ve böyle kabilelerin zoomorfik totemi olmuştur. Birçok alimlerin apardıkları araştırma gösterir ki, Türk dilli kabileler tapındıkları ongonların mukarrasını, heykelini, (sibirde, Altayda ve bu etrafda yaşayan pek çok Türk dilli halklar o sıradan kızılılar böyle heykellere "lekan" derler) hazırlayıp ona sitayiş ediyolarmış. Hatta onlar bu ongonların heykellerinin karşısına muhtelif yemekler de koyarlarmış2.

Bütün bu araştırmalar esasen 19.asrın sonu 20. asrın başlarına aittir. Oğuznamenin yazıya alındığı (11-12 asırlar) zamanlar gidip çıkıyor. Belli ki Azerbaycan halkının soy-etnik terkinde Akkoyunlu ve Karakoyunlu adlı iki büyük kabile birleşmesi meydana gelmiştir. Belki de Oğuznamedeki (Uygur versiyonu) Kara ve Akkoyunla isimlendirilen kabileler sonra kendi Zoomorfik totemlerinin adıyla adlanmış ve Azerbaycan halkının tarihinde büyük rol oynamışlar. Bu kabilelerde koyun totem olmuş ve kabile de onun adı ile adlanmışır.

Yukarıda dedik ki Köktürk'ü kurd da Oğuzla takdim olurken gökten şûanın içinde gelir ve son zamanlarda Oğuzlara yardımcı olur3. O, Oğuzun ordusunun başına geçer, onları ağır yollardan geçirir. Zaman efsanedeki kurdun zoomorfik seciyyesini tamamiyle silememiştir. Bu da onu gösterir

1 Şerbak a.g.c.,

2 Zelnin O.K., Kulit Ongonov 1936.

3 Şerbak A.M. a.g.e.,

ki kurt çok yayılmış bir totem olmuştur. Onun Şûa ile ilgisi Oğuzlara yardımı v.s. Esatiri seciyyesinden başka, kendine has hususiyeti, iz şeklinde olsa da efsanede kendini gizleyebilmiştir. Kurdun Şûa ile ilgisi çok ilginç mitolojik olaydır. Türk dilli halkların çoğunda kurt ve aslan, güneşin remzi, hayvani teccessümü idi. Kurt güneşi temsil ettiğinden mitoloji efsanelerde esasen şûa ile birlikte verilir. Bundan başka kurdun Oğuzname destanında bir sıra mitoloji seciyyesi azda olsa kendini koruyabilmiştir. Bu kurdun esatiri seciyyelerinden biri imiş. İzi kalmış seciyye hangisidir. Efsanenin uygur versiyonunda Oğuz oğulları (Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ, Deniz) doğduktan sonra büyük meclis kurar ve orada kendini hakan ilan edip der ki: "Goy buyan (bedbahtlıktan kurtulan) bizim damgamız, Gök kurt uranımız (harbi çağırışımız) olsun."

Bu parçada anlaşılıyor ki Oğuzlar böriye-kurda hem de harbi çağırışın remzi gibi bakmışlar. Buna göre o harbde Oğuzlara yardım eden totem olmuştur. Kurt muharebede Oğuzların koruyucusu olan Ongondur. O efsanede "Harbi çağırış"- "uran" remzi gibidir ve kendi esatiri seciyyesini zamanın yenileştirici tesirinden koruyumuştur.

Kurda tapınmanın izleri "Dede Korkud" boylarında da kendini (eserin yazıya alındığı döneme kadar) korumuştur. Kurd totemi Oğuznamenin Uygur versiyonundan gördüğümüz gibi, esas totemlerdendir. Yakın bir ongon "Kitab-ı Dede Korkut"da yalnız iz gibi kalmıştı. Bir çok Dede Korkutçular iddia ederler ki destanın boyları 13.asrın sonu 14.asrın başlarında yazıya alınmıştır. Oğuzlar artık islam dinini kabul etmişlerdi. Yeni din onların eski mitik görüşlerine kendi tesirini göstermiştir. Buna göre de vakti ile Oğuzlarda esas totem olan kurd-bâri boylardan silinip, kurt totemine inancın izleri hatta, şimdi de Azerbaycan reyonlarında vardır. Bazı ihtiyarlar "Kurt görende selavat getirir" derler. Bu ifadede kurda tapınmanın izlerini göstermektedir.

M.H. Tahmasib çok doğru bir görüş sunmuştur ki, kurd mukaddesliği Dede Korkut boylarında Kazan Hanla ilgilidir. O kendi ecdadını kurdun erkeğine bağlıyor. Kurt toteminin izleri kendini boyların en eski en "koca" belki de Oğuzların totemist bakışları ile eşit olan Kazanla ilgi kurulmuştur. Bu duruma göre vakti ile Oğuzlarda kurt totemi güçlü olmuştur. Yukarıda dediğimiz gibi Kazan soyunu kurda bağlıyor. Şu mitolojik delilde , "Kurt vakti ile geniş yayılmış ongon olmuştur. tahminimizi doğruluyor. Çünkü çok meşhur ongonu soyun kökü sayarmışlar. Belki de bu kurt toteminin kazanla ilgili olan efsanesi de mevcuttur. Dede Korkut boylarında kurt yalnız kazanla beraber anılıyor.

İleride Azerbaycan mitolojyasında dünya ağacına ve onun remzi olan ağaçlara, bitkilere tapınma husus yer tutuyor. Bu mitoloji inancı yalnız Türk dilli halklarda değil, eski dünyanın birçok halklarında vardır.

Azerbaycan halk yaradılışlarında dünya ağacının mitolojik seciyyelerinin araştırılması birçok meselelerin aydınlatılmasına yardımcı olur.

Türk dilli halkların, o sıradan Azerbaycan halkının ağaca-bitkiye tapınması ile başka halkların inançları arasında ilginç benzerlikler vardır. Eski Mısırlılarda kâinatın, hayatın yaranmasını bitki/ağaç ile bağlantı kuruyorlar. Onların mitolojisine göre, güneş Allahu lotos adıl bir bitkiden yaratmıştır.

Mısır mitolojyasının mütehassısı M.E. Matye der ki eski Mısırlılar için bitki/ağaç miti esas mit olmuştur. Matue "Bazı mitlerde kâinatın yaratılması bitkilerle ilgilidir. Mesela efsanelerin birinde denildiğine göre yeri ışıklandıran, zulmette yaşamış. Güneş evlad-ı ibtidai kaosdan ucalmış tepenin üstünde boy atan Şanakül (lotos) çiçeğinden, kamanın öncelerinde boy atmış şanaküllerden... büyük gölün üzerinde çiçeklenmiş

mukaddes şanaküllerden emele gelmiştir. Bu efsane geniş alana yayılmıştır. Şinunu şehirinin yakınındaki tepede bitmiş ve genç güneş ilahesine can vermiş şanakül hakkında eski mitlerde de geniş yer edilmiştir. Onun leşkleri arasında mukaddes uşağın eğleştiği şanakül çiçeğinin tasvirine ise roma devrine kadar ki asatirleşde rastlanılır. Bu da gösterir ki bu resmi versiyonlardan birine çevrilmiştir."¹

İlk insan kendinden sonraki inkişaf fillelerinde onu ihata eden kâinata, Kozmik Fezaya, Güneşe, Aya, Yıldızlara, Şûaya tabiatın zararlı ve zararsız bazen yerine göre kaba, hem hayırlı hem zararlı olaylara, yağla, kara, tufana, çayın akmasına suyun şırıldamasına, daha sonralar tohumun yeşermesine, boya-başa çatmasına, yetişmesine ve bu gibi şeylere bigâne kalamazdı. Çünkü bunların hamisi ile insan kendi hayatında rastlardı. Buradan da insanın bu olaylara, kozmik aleme, bitkilere, hayvanlara münasebete yararlıydı. Böylelikle bazen insan bu olayları, cisimleri v.s. ilahileştirirlerdi. Buna göre de bir çok eski halklarda bu veya başka bir olay kozmik cisim- Güneş-Ay, Yıldız v.s. ilahileşir, totemleşir.

Bütün hallerde bu halklardaki bu durum arasında ilgi kurmak o kadar da doğru sonuç vermez. Eski Mısırlılar, Atropotenliler, gerçek kabile birleşmeleri veya halklar güneşe, ateşe sitayiş etmişler. Bizce bu halklar birinden asılı olmayarak, güneşe, ateşe tapınmışlar. Çünkü onların tapındıkları veya itikad ettikleri şeyler, hayat tarzları ile tabiat hadiseleri bu kabilelerin birleşmelerinin, halkların gündelik hayatında tahminen aynı derecede rol oynuyordu. Buna göre de onların bazıları birbirinden asılı olmayarak ayrı-ayrı halklarda mukaddesleştirildi.

1 Matbe M.E., Drevne-ekipetskie, miti 1956.

Bununla hiç de demek istemedik ki kohum kabilelerin mitik görüşleri, adet, aneneleri arasında da yakınlık bulmak mümkün değildir. Aksine yeri geldikçe Azerbaycan halkının soykökünde iştirak eden kabilelerin, halkların alakasından ziyadesiyle bahsedeceğiz. Kohum kabileler tarihin sonraki devirlerinde ise kohum halkların adet, anenesinde mitik dini, felsefi, içtimai, bedii tefekkürlerdeki yakınlık, doğmalık, benzeyiş meselesi tamamiyle başka şeydir. Böyle yakınlık her şeyden önce bu veya başka kabilenin kabile birleşmesinin kohumluğu, soyunun aynı kökten olması ile izah olunmalıdır. Bu yakınlığın doğmaların tedkiki bu halkların menşesinde iştirak eden kabilelerin bazılarından ibaret olması meselesinin aydınlaşmasına yardımcı olur.

Şimdi ise ağaç miti ile ilgili olarak eski sümerlerin tanrılar pantconuna nazar salar. Sümerlerin Allahlar anası İninn, araştırmacıların dediği gibi sonralar iştâr adlanmış ve o, esasen doğum ilahesi olmuştur. Beynelnehrinin birçok halkları İninni (iştârı) hem de ağaçla ilgili şekilde tasavvura götürmüşler, hatta bazen barlı ağacı iştârın atributu gibi, kabul etmişler. Eski Türklerde de doğum ilahesi genellikle tarihi mefhumu ağaçla ilgili düşünülmüş, hatta öküz gibi kabul olunmuştur.

Sümerlerin uruk şehrinde tapılmış maddi medeniyet abideleri içerisinde "İninn mabedinin görevli şahsının mührü" çok ilginç bir tapıntıdır¹. Bazı halklarda doğum, mahsuldarlık ilahesi ağaçla, çok vakit ise barh ağaçla birlikte düşünülür. Böyle ağaçlar onların atributu gibi kabul olunur. Bunun sebebi nedir? Bizce eski insan barlı ağaçları artıp töremenin dünyayı yaratan dünya ağacının hayat ebediyet ağacının sembolü gibi kabul etmiş ve buna göre de doğum mahsuldarlık ihalesini ağaçla birlikte düşünmüşlerdir. Hatta eski Azerbaycanlılarda doğum,

1 Flitter N.D. Kultura Iskusstuo 1957.

mahsuldarlık ilaheleri hem ağaçla tasavvur edilirmiş, hem de sonralar bu veya başka ağacın, bitkinin, çiçeğin adı ile adlanırmış. (Eski Mısırlılardaki lotos gibi).

Kuba reyonunun söhüb kendi yakınlığında Polad masalındaki Pir benevşe nene mağarası bu bakımdan dikkat çekicidir. Mağarada iki kadın döşüne benzer süt renkli su akıyor. Suyun döküldüğü yerden kaynak kaynayıp buharlaşıyor. Mağaradaki taş oklarayı, tekneyi Pir menevşe nenenin kabul edilir* . Halkın inancına göre Pir menevşe nene bereket verir. Mağarada oklarının, teknenin olması onu tahılla bağlantı kuruluyor. Suyun dökülmesi ise onu su mitine bağlıyor. Bellidir ki, doğum mahsuldarlık ilaheleri su, toprakla ilgili düşünölmüştür.

Yeri gelmişken bir şeyi de belirtelim. Eski atropatenlerde, doğum, mahsuldarlık, daha sonralar başka bir çok esatiri durumlar kazanmış güzellik ilahesi Anahid** adeta ağaçla, insanlara şifa veren meyve ile birlikte tasavvur ediliyor. Meseleyi daha iyi anlamak için Anahidin veya onun mabetgâhındaki ayinleri icra eden kızların suretlerinin kabartıldığı kab ilgi çekiyor.

Bu gümüş kabın fotoğrafını ilk defa İ. A. Orbeli ve K.V. Trever elde etmiş ve hakkında malumat vermişler. Onların araştırmalarına göre kab güzellik, mahsuldarlık, doğum ilahesi olan Anahidin mabedi ile ilgilidir. İlm için çok değerli olan kab, her iki alim 3-s asır sasani medeniyetine dahil ediliyorlar. Bu kıymetli eser Leningradda himaye ediliyor¹.

Bizce bu gümüş kab üzerindeki kabartmalar ilahe Anahidin kendisidir. Kabartmaların anahid ilahesinin mabedgâhında ayin icra

* Bu delil müellife V.Arzmanov vermiştir.

** "Anahid"- "Anahat" sözü bir çok yerlerde, o sıradan borçalıda, Allahverdi de amin-amanlık manasında ihtiyarların dilinde söyleniyor. "Anahat vakti"-yani rahatlık zamanı, bolluk devri.

1 Orbeli I.A., Trever K.V., Sasanidski metall 1935.

eden rakkaselerin suretleri olduğunu da iddia edenler vardır¹. Kabartmaların her birinde doğum, bereket, muhabbet ilahesi kendinin bir atributu, remzi ile verilmiştir. Kab üzerindeki kabartmalarda Anahidin hem eski, hem de nisbeten yeni asatiri sıfatları tasvir olunmuştur. Bereket, doğum ilahesi olan Anahid sonralar muhabbet ilahesi ile çaprazlanmış, onun esatiri özelliklerine sahiplenmiştir. Belgeler bunlardan birinci iki kabartmada Anahidin kendine daha çok doğma olan doğum, mahsul ilahesini göstermek istemiştir. Birinci kabartmada Anahid bir elinde ebediyet gülünü veya ebediyet, gençlik ağacının bir budağını, diğer elinde ise bu ağacın meyvesini, belki de "Mukaddes Berebant dağında eğilmiş hayat ve ebediyet ağacının" meyvesini tutmuştur.

İkinci kabartmada Anahid her iki elinde ebediyet ağacının budaklarını veya ebediyet gülünü tutmuştur. bizce 2. ve 4. kabartmalar anahidin başka ilahelerle çaprazlaşmadan sonra kazandığı yeni ilahenin mitik özelliği ile ilgilidir. 3.kabartmada sasani devrinin ustası ya anahid mezarının sifarişi üzere, ya da kendi arzusuna göre ilahenin başka özelliklerini vermiştir. Burada Anahidin bir elinde ebediyet gülü veya ebediyet ağacının budağı, diğer elinde ise muhabbet remzi güvercin vardır. Bu kabartmada deliller Anahidin muhabbet ve doğum ilahesi özelliklerini vermiştir. Kabartmalardan birinde Anahidin bir elinde üçüncü kabartmadaki güvercin, diğerinde ise bereket, yaranma, türeme, bolluk, çokluk sembolü olan nar vardır. Bütün kabartmalarda Anahidin bedeninin bazı uzuvları kabarık şekilde verilmiştir. Bunun sebebi doğum ilahelerinin suretleri yaratılırken, adeta onların bazı uzuvları daha kabarık veriliyor. Bazen de doğum ilahesinin büyük veya küçük heykelleri yapılırken, ulu usta, kadının doğumla ilgili olan uzuvlarını

1 Koyan Georg, Teatr drevnei Armeni 1952.

göze çarpdırmak için dövme ile vermiştir. Belki o zamanlar doğum ilahelerinin ma'bederinde ayin icra eden köylü kızların da bu uzuvları gösterişli renklerle bezedilirmiş. Kendilerinin Anahid ilahesine hesretmiş kızlar bedenlerinin bu uzuvlarını (göbek, dös v.s) renkli şeylerle dövme şeklinde süslerlermiş. Bu kabartmalar Kinşeçevir rayonundan tapılmış heykelcilikle gösterir ki, bu güzellerin ve ilahelerin bedenlerinin bazı organları kabarık şekilde tasvir olunurmuş. Bu bakımdan azerbaycandan tapılmış maddi-medeniyet abidesi sayılan doğum ilahesinin heyelcikleri (Eski Türk dillerinde "bedii burhan")¹çok ilgintir. Bu heykeller bedii burhanlar Azerbaycanda yaşayan kabileler arasında vakti ile doğum ilahesine inanışın geniş alana yayıldığını gösteriyor.

Anahid hakkında "Avesta" da özel bölüm vardır. Genellikle Anahide yalnız Atropotenliler değil sonralar Avestayı kendilerinin mukaddes kitabı sayan birçok başka halklar da sitayiş etmişler. Allahlar anasını (sonralar doğum bereket ilahesi) ağaçla ilgi kurmak genellikle ağacı mukaddesleştirmek eski Mısırlılardan beynelnehreyn halklarından "Avesta"yı kendi mukaddes kitapları sayan halklardan, kabile birleşmelerinden asılı olmayarak, eski çağlardan bir çok Türk dilli halklarda başka şekilde, muayyen değişikliklerle olup aparılan apaşdırmalardan görüldüğü gibi ağacın mukaddesliğine Türk dilli halklar son zamanlara kadar inanmışlar. 1891 V. P. Seroşevski demiştir ki: birçok Türk dilli halklarda ağaç angonu da olmuştur².

Ağaca sitayişin alametleri son zamanlara kadar Azerbaycanın bazı rayonlarının ahalisi arasında yaşıyordu. Mesela Nahcivan, Ordubad ve bir çok diğer şehir ve kasabaların, kendilerinin ahalisi bu yeşil ardıç ağacına dokunmaz, onun kol-budağını kırmazdılar. Bu yerlilerin sakinleri

1 Kaşgarlı Mahmut a.g.e.

2 Zelenin D. K., Kulit Ongonov, v Sbiri 1936.

bu ağacın kol-budağını kırmaları büyük bir günah ve suç sayarlar. Güya ona dokunanı Tanrı cezalandırır.

Son zamanlara kadar Azerbaycanın bir çok yerlerinde ağaç pirleri olmuştur. Bu pirlere esasen uşak-doğum pirleri gibi de meşhurdur. Buraya çocuğu olmayan kadınlar evlat arzusu ile gelip tapınır, ağacın atributluğuna işaettir, hem de bu inancın Umayla mitoloji bağlantısının tezahürüdür. Bizce ardıca ve birçok ağaçlara böyle münasebet ağaç angonu ile ilgilidir, ağaca stayişin alametidir. Bir çok aktarışlar gösteriyor ki ağaca (özellikle dağdağan, çınar, karaağaç, palıd v.s.) genellikle göyertiye sitayiş büyük Türk dilli halklarda en çok yayılmış mitik görüş olmuştur. Bu konuyla ilgili ermitajdaki Altay kabilelerine dahil edilen maddi-medeniyet numuneleri ilme hayli ilginç materyal veriyor 4-3 asırlara ait bu numuneleri içerisinde bir el-yüz mendilinde dikilmiş şekil özel bir önem arz ediyor. Bu şekilde ilahenin elinde mukaddes ağaç tasvir edilmiştir. Mendil hakkında bahseden M.Kryaznova der ki: "Burada ilahe ve onun elinde mukaddes ağaç tasvir olunmuştur"¹.

Mendildeki şekil gösteriyor ki Altaylılar hele o zaman acağccı mukaddes şey gibi görüyorlarmış. Hatta, bazı abidelerden görünüyor ki eski Türk dilli halklar ağacı, bir çok halklar gibi doğum ve çocukların hamisi olan ilahe ile birlikte tasavvur etmişler. Bu mitolojik bakımdan tabii haldir. Dünya ağacı bütün dünyanın özellikle de insanların yaratıcısı koruyucusu sayılırmış. Böyle inanç hükm sürdükçe, ağaçla çocukları himaye eden ilahe-Umay tabii olarak ağaçla kuşa yad edilmeli idi. V. V. Radlovun Türk dilli halklarından topladığı şifahi halk yaratıcılığı materyalleri böyle bir fikir yürütmeye imkân veriyor ki, son zamanlara dek bazı Türk dilli halkların şifahi edebiyatında Umay

1 Drevnce İskusstvo Altay, 1958.

ilahesi ile ağacın kuşla hatırlanması, onlara ilgili şekilde sitayiş olunması 19. asrın sonu 20. asrın başlarında da varmış.

V. V. Radlovun malzemelerde şu ifade göze çarpmaktadır "biz ibtidada atamış ülkenden türediğimiz zaman, bu iki kayın ağacı da Umay ile beraber gökten inmiştir". Bu ifaden de anlaşılacağı üzere, Türk dilli halklar ağacın doğum ve çocukları himaye eden ilahe Umayla gökten beraber inmesi tasviri tesadüfi hal değildir. Umay, Anahid, İhtar ve doğumla ilgili bu gibi ilahelerin ağaçla bitki ile birlikte tasavvur edilmelerinin sebeplerinden birini yukarıda izah ettik. Diğer sebep de insanların "meyveleri" sayılan çocukları himaye eder. Buna göre de ağaç bir çok yerde Umayın atributu, sembolü gibi kabul edilmiştir.

Oğuzun birinci karısı hakkında dedik ki, yarı antropomorfik güneşin insanlaşmış, insan cildine girmiş suretidir. Ağaca tapınmayı daha iyi izah etmek için Oğuzun ikinci karısı hakkındaki mite dikkat edelim. Oğuz Hakan konu bir gölün ortasında biten ağacın koğuşundan almıştır. Oğuznamenin (Uygur versiyası) bu bölümünde "Oğuz Kağan ava getti, bir gölün içinde bir ağaç gördü. Bu ağacın koğuşunda bir kız vardı, yalnız oturmuşdu"¹. Bu güzel kızın gölün ortasındaki ağacın koğuşunda oturması muayyen mitik görüşle bağlıdır. Oğuzun karısının gölün ortasındaki ağacın kabuğunda (koğuşunda) oturmasını tasvir eden eski efsane anlatıcıları onun ağaçla, gölle ilgili bir ilahe olduğunu vermek istemişler. Ağaç, dünyayı yaratan dünya ağacının remzidir. Vakti ile bu ilahe o kadar geniş yayılmış ki, küçük bir epizodla o zamanın dinleyicisi derhal onun ağaç ve gölle ilgili ilahe olduğunu bilirmiş. Belki bu ilahe hakkında efsanede daha geniş yer verilirmiş. Sonralar özel sebeplere göre efsanenin bazı bölümleri hasara uğramış ve şimdiki şekilde bize ulaşabilmiştir.

1 Şerbak M. A., Oğuzname, s.29.

L. Y. Şternberg Ural-Altay halklarından bahs ederken K. N. Prokofyevin fikrine dayanarak der ki "Her zaman iki kadın ruhla evlenirmiş. Bu ruhlardan biri Meşenin, meşe ruhunun, kızı diğeri ise sukultunun kızıdır. Onlar Şamanı ruhlar alemine gönderiyorlar"¹. Bu bilgideki bir konuya dikkat edelim. Şaman mitolojisi alemde alakadar olanlarla başka sözle meşe ve su tanrılarının kızları ile evlenmiştir. Ural-Altay halklarındaki bu mitik inanç Oğuzun ikinci karısı ile özel derecede bağlantı kuruyor. Yani o ağaç (meşe) ve göl (su) mitik seciyyelerini kendinde birleştirmiştir.

Meşe ve su miti- tültü, inancı vakti ile birleşmiş şekilde, kaynayıp karışmış halde imiş. (Oğuznamenin uygur versiyandaki Oğuzun ikinci karısının şahsında), belki de sonralar o ayrılmış, parçalanmış, müstakil mitik görüşlere, ilahelere, L.Y Şternbergin dediği meşe ve su ongonlarının ilahelere çevrilmiştir. Bu olay aksine de olabilir. Yani müstakil birbirinden ayrı meşe ve su ongonları, ilaheleri sonralar bir çok tarihi-ictimai olaylarla ilgili olarak birleşmiş, nihayet yeni durum almıştır. Bu tür olaylara başka halkların esatirlerinin geçtiği tarihi yolda da tesadüf etmek olur. Meşenin umumiyetle yeşilliğin, suyun ongonlarının mitik seciyyeleri birleşerek yeşillik, su gençlik ilahesine çevrilmiştir. Bu ilahenin adı ise Ölenkdir. (Devam Edecek).

1 Şternberg L.Y. Pervobitnaya Peligiya V. Sueti 1936.